

I.

Le viol

Over cellulaire gevangenenissen

Dagbladen vermelden in hun rechtbankverslaggeving steevast, dat X of Y tot een ‘celstraf’ is veroordeeld. Ik heb een hoogleraar in het strafrecht gekend, die zijn studenten met klem op de onjuistheid van deze aanduiding wees: het heeft – zo vond hij – geen pas te spreken over celstraf, aangezien ons gevangenisstelsel haar oorspronkelijke cellulaire karakter reeds geruime tijd heeft verlaten. Deze opmerking is zeker niet onwaar, maar getuigt tegelijkertijd van een bepaald soort formeel-juridisch denken, waarin overmatig veel waarde wordt gehecht aan de officiële terminologie, wat nogal eens afbreuk doet aan de onderliggende realiteit. Zo ontstaan gemakkelijk juridische ficties. Wat is immers het geval?

Gedurende de vorige eeuw is in Nederlandse justitiële en reclasseringskringen een felle strijd gevoerd omtrent het meest wenselijke gevangenisstelsel: werd de zedelijke verbetering van de gevangene meer gediend door afzonderlijke opsluiting (overeenkomstig de denkbeelden van de Quakers in Pennsylvania) dan wel door gevangenschap in gemeenschap? De voorstanders van de cellulaire opsluiting benadrukten sterk het besmettingsgevaar van de gemeenschappelijke opsluiting, namelijk dat ‘slechte elementen de goede bedierven’, terwijl de voorstanders van de gemeenschap in een toenemende mate van vrij-

heid voor de gevangenen een belangrijke mogelijkheid zagen dezen ‘tot de wederintrede in de vrijheid der maatschappelijke samenleving voor te bereiden’. Overigens moeten we wel bedenken, dat de ervaringen met opsluiting in gemeenschap tot op dat moment een volkomen ongeselecteerde gemeenschap hadden betroffen, dat wil zeggen van ouderen, jeugdigen, mannen en vrouwen door elkaar, hetgeen de reputatie daarvan bepaald niet ten goede was gekomen.

Dat de verdedigers van de gemeenschappelijke opsluiting uiteindelijk het gelijk meer aan hun kant hadden dan de verdedigers van het cellulaire stelsel, is naderhand proefondervindelijk gebleken. Nadat namelijk gaandeweg steeds meer was gekozen voor het cellulaire stelsel, werd bij de invoering van het Wetboek van Strafrecht, dat in 1886 in werking trad, deze wijze van straffen-uitvoerlegging zelfs het uitgangspunt, althans gedurende de eerste vijf jaar van de opgelegde straf en met uitzondering van grijsaards, jeugdigen en vrouwen. In de tussentijd evenwel hadden zich markante ontwikkelingen in de wereld van het strafrecht voltrokken: het klassieke, sterk op vergelding, op verantwoordelijkheid en op schuld geënte strafrecht verschoof in de richting van een andersoortig strafrecht; hierin werd meer aansluiting gezocht bij het verworven zielkundige

inzicht, dat sommige individuen psychisch niet of nauwelijks in staat zijn hun eigen wil te bepalen, juist daarom vaak gevaarlijk zijn en derhalve in het belang van hun verbetering en heropvoeding een behandeling behoeven.

Deze ontwikkelingen, onder invloed van de zogeheten ‘moderne richting’ in het strafrecht, stonden haaks op de praktijk van de eenzame opsluiting: het strafrechtelijk getij keerde zich in toenemende mate daartegen. Bovendien werd men geconfronteerd met ernstige psychische deformaties als gevolg van een langdurig verblijf in de cel: afstomping, geesteloosheid, vervreemding en nog ergere verschijnselen, ook wel bekend als ‘celneuroses’. De stichtelijke aanwezigheid van de bijbel in de cel had zulks niet kunnen verhinderen. In 1918 werd het celstelsel noodgedwongen doorbroken, doordat het aantal tot gevangenisstraf veroordeelden tijdens de Eerste Wereldoorlog (onder meer in verband met veel zwarte handel) enorm was gestegen. Bij noodwet werd in Veenhuizen een proef genomen met strafexecutie in gemeenschap. Allengs werden in de praktijk meer uitzonderingen op het celstelsel ingevoerd, doch dit neemt niet weg, dat de gemeenschappelijke straftenuitvoerlegging als principieel uitgangspunt voor het gevangeniswezen pas na de Tweede Wereldoorlog is ingevoerd, te weten in het kader van een algehele hervorming van het gevangenisstelsel.

Deze hervorming stond sterk in het teken van de verwachtingsvolle ‘resocialisatie’-gedachte. Toch is en blijft ‘gemeenschap’ in dit verband een uiterst relatief begrip. Het gaat steeds om een meer of minder beperkte mate van gemeenschappelijke activiteiten, zoals de arbeid, de recreatie, de sport en op een enkele plaats het eten. Doch voor het overige is de cel de cel gebleven, behalve natuurlijk in zogeheten ‘open gevangenissen’, waarin slechts weinig gedetineerden het eind van hun

straf tijd doorbrengen. De gevangenissen variëren, afhankelijk van hun specifieke bestemming (voor kort- of langgestraften, voor jeugdigen of ouderen etcetera) naar de mate van gemeenschap, terwijl de huizen van bewaring, voornamelijk bedoeld als verblijfplaats voor voorlopig gehechten, maar ook voor enkele andere categorieën gedetineerden, slechts een beperkte graad van gemeenschap kennen.

De opsluiting in een penitentiaire inrichting moge dan in het algemeen gesproken geen in alle opzichten *strikt* cellulaire opsluiting meer zijn, het gevaar is groot dat men – wellicht mede geïnspireerd door de wat hooggestemde resocialisatie-gedachte – zich daarvan veel te cosmetische voorstellingen maakt, die met de werkelijkheid op gespannen voet staan. Zowel het verblijf van een toegenomen aantal zeer moeilijke – zo niet onmogelijke – en vanwege drugs uiterst problematische gedetineerden in de inrichtingen, als het *fait accompli* van de voortschrijdende bezuinigingen hebben hun zéér negatieve uitwerking op de detentiesituatie binnen de inrichtingen inmiddels niet gemist.

Doch afgezien hiervan, steeds weer blijkt dat de buitenwereld er geen flauw besef van heeft wat het betekent om in een penitentiaire inrichting te worden opgesloten, afgesneden van ieder normaal contact met de eigen wereld en voor een belangrijk deel moederziel alleen opgesloten in de eigen cel. Bovendien loopt men, door huisregels te overtreden of door gedrag te vertonen dat als strijdig met de orde en rust wordt beschouwd, het risico om voor enige tijd permanent in de eigen cel te worden ingesloten, dus ook tijdens de gemeenschappelijke activiteiten, of zelfs – bij ernstiger vergrijpen – in een speciale strafcel. Deze ‘prison in prison’ is geheel kaal, lichtgroen aan alle zijden (inclusief vloer en plafond) en bevat uitsluitend een rubber matras, een rubber zitblok en een wc.

Uit wanhoop worden de muren er soms stukgekrabd. Dit is – het zal niemand verbazen – het schrikbeeld van alle gedetineerden, maar vóór ze het zich hebben gerealiseerd, is het dikwijls reeds zover. Want in deze wat ruwe mannen-gemeenschap valt al snel een beledigend woord (voor sommigen de normale omgangsvorm) of wordt gemakkelijk een fikse klap gegeven (voor sommigen eveneens de normale omgangsvorm). Anderzijds mag men van het personeel niet het onmogelijke vergen van hun tolerantie betreft.

Hoe dan ook lijkt iedere, meer dan eens naar aanleiding van regimesverruiming en -verlichtingen uitgesproken, vrees dat gedetineerden te veel tot een bevoorrechte categorie mensen in de samenleving zouden gaan behoren, vór bezijden de werkelijkheid en derhalve misplaatst. Men leze er slechts de 'Meningen van gedetineerden over de strafrechtspleging', die de Utrechtse penitentiare deskundige Rijkssen in 1958 heeft verzameld, op na en men zal ongetwijfeld enige huivering ondergaan bij de invoeling van wat het betekent om – zeker als het een langere termijn betreft – in deze alomvattende vorm van onvrijheid te moeten leven. De fysieke en psychische kwellingen, die eruit spreken, doen ons in gemoede afvragen of door enig 'progressief gevangenisstelsel' (al is het met tv op de cel, toneel op zondag en dineren op feestdagen) ooit werkelijke verlichting kan worden gebracht in de smartelijke eenzaamheid, verlatenheid en machteloosheid en in de schuldgevoelens der gestraften: deze zijn inherent aan de straf zelve, die uit zijn aard isolement en verbanning inhoudt uit een samenleving, welke juist de menselijke vrijheid in alle opzichten hoog in het vaandel heeft geschreven.

Hoe men deze situatie diepgaand als één van ontering en van verlies van de eigen waardigheid ondergaat, kan nauwelijks beter worden verwoord dan in de vorm van deze door Rijkssen gereleveerde

mening: 'Gedetineerden zijn in wezen stukken vlees, die bij de slager voor de ramen hangen, zonder ziel, waar iedereen gerechtigd is stukken vanaf te snijden in de vorm van kleinzielige gebeurtenissen. Elke bewaarder heeft veto-recht over mij, "wil je niet", rapport en helemaal niet, de knuppel.' Een andere gedetineerde vergelijkt de gevangenisstraf beeldend met 'een pijnlijke zenuw, die bloot ligt en waar zo nu en dan onverwachte rukwinden hevige pijnen aan bezorgen.' Men kan eigenlijk niet genoeg stilstaan bij deze – vaak verhevigde – pijnen, waarvan het verblijf in de gevangenis tot in alle aspecten en tot in alle details doordrenkt is: futiliteiten kunnen er zware obsessies worden, de voorstellingen die men zich van de buitenwereld maakt, bijvoorbeeld van zijn gezin, zijn huwelijk, zijn kinderen, zijn werk etcetera, nu en in de toekomst, worden overweldigend, de confrontaties met naasten tijdens de afgeperkte en kunstmatige bezoeken brengen soms meer pijn dan vreugd; uiteindelijk is men geheel en al op eigen krachten en gedachten teruggeworpen. Zeer indringend is dit alles beschreven door Breyten Breytenbach in zijn 'Ware bekentenissen van een witte terrorist' over zijn ervaringen in Zuid-Afrikaanse gevangenis: 'Je wordt de rijkdom van de zeer armen deelachtig; het kleinste teken van leven uit de buitenwereld wordt een geschenk uit de hemel, waard om met zorg gekoesterd te worden. Je gaat de dingen zien zoals ze zijn, niet langer overschaduw door je eigen aanwezigheid.'

Breytenbach benadrukt ook, dat de ritmische patronen, die eigen zijn aan het gevangenisleven, voor de gevangene tevens de zekerheid vormen, waarop inbreuken – zelfs als deze buiten de gevangensismuren als plezierig zouden zijn ervaren – door hem worden verafschuwd. Het is eenvoudig een omgekeerde wereld. Schrijnend is zijn herinnering, hoe hij op de rand van zijn bed placht te gaan staan om een 'haarscheurtje' zonlicht, dat